BADIIY MATNDAGI DIALOGNING KOMMUNIKATIV XUSUSIYATLARI (SAID AHMAD ASARLARI MISOLIDA)

Xursanova Gulnoza Raxmon qizi
Tillar Fakulteti O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi
4-bosqich 22-03 guruh talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek adabiyotining ko'zga ko'rinarli vakili Said Ahmad ijodidagi dialogik birliklarning kommunikativ-pragmatik xususiyatlari J.L. Austin va J. Searlning nutqiy aktlar nazariyasi asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi — adib asarlaridagi dialoglarni illokutsion kuch, perlokutsion ta'sir va milliy lingvokulturologik xususiyatlar nuqtai nazaridan o'rganish, ularning qahramonlar xarakterini ochish, ijtimoiy munosabatlarni modellashtirish va muallifning estetik niyatlarini amalga oshirishdagi rolini aniqlashdir.Tadqiqot obyekti sifatida "Kelinlar qo'zg'oloni", "Ufq" trilogiyasi, "Sobiq", "Jimjitlik" va boshqa asarlardagi dialoglar tanlangan. Metod sifatida nutqiy aktlarning besh turi (assertives, directives, commissives, expressives, declarations) bo'yicha deskriptiv, kontekstual va pragmatik tahlil qo'llanilgan. Muallif uslubiga xos original dialog misollari yaratilib, ularning illokutsion va perlokutsion funksiyalari ochib berilgan.Tahlil natijasida Said Ahmad dialoglarida direktiv va expressiv aktlarning ustunligi, milliy iboralar, kinoya va maqollar orqali beriladigan implititsiya hamda presuppozitsiyaning kuchli qo'llanilishi aniqlandi. Dialoglar nafaqat aloqa vositasi, balki o'zbek mentalitetini, oilaviy-ijtimoiy ziddiyatlarni va inson ruhiyatini chuqur ifodalovchi lingvopoetik vosita ekanligi isbotlandi.

Tayanch tushunchalar: Dialogik nutq, nutq akti nazariyasi, kommunikativ pragmatika, badiiy matn, milliy mentalitet, lingvokulturologiya, illokutsiya yoki illokutsion akt.

Annotatsion. This article analyzes the communicative and pragmatic features of dialogic units in the works of Said Ahmad, a prominent representative of Uzbek literature, based on the speech act theory of J. L. Austin and John Searle. The main aim of the research is to examine the dialogues in the writer's works from the perspective of illocutionary force, perlocutionary effect, and national linguocultural features, as well as to determine their role in revealing characters, modeling social relations, and realizing the author's aesthetic intentions. The research objects include dialogues taken from the works *"Kelinlar qo'zg'oloni"*, *"Ufq"* trilogy, *"Sobiq"*, *"Jimjitlik"*, and other literary pieces. As a method, descriptive, contextual, and pragmatic analyses were applied according to the five types of speech acts (assertives, directives, commissives, expressives, and declarations). Original dialogue examples characteristic of the author's style were created, and their illocutionary and perlocutionary functions were revealed. The analysis showed the predominance of directive and expressive acts in Said Ahmad's dialogues, as well as the strong use of implication and presupposition conveyed through national expressions, irony, and proverbs. It was proven that the dialogues function not only as a means of communication, but also as a linguopoetic device that deeply expresses the Uzbek mentality, family and social conflicts, and human psychology.

Keywords: dialogic speech, speech act theory, communicative pragmatics, literary text, national mentality, linguoculturology, illocution.

Dialoglarning milliy lingvokulturologik xususiyatlari Said Ahmad dialoglarida o'zbek xalq og'zaki ijodiga xos iboralar ("Non-tuzingni yedingiz...", "Qo'yavering, bo'lmasa..."), maqollar va kundalik kinoyalar keng qo'llaniladi. Bular nutqiy aktlarga qo'shimcha illokutsion kuch beradi va xorijiy nazariyalarni milliy materialga moslashtirishda muhim rol o'ynaydi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, adib asarlarida direktiv va expressiv aktlar nisbati yuqori bo'lib, bu uning qahramonlar orqali jamiyat muammolarini hal qilishga yo'naltirilganligini ko'rsatadi."Sobiq" hikoyasida assertiv va komissiv aktlarning hajviy funksiyasi "Sobiq"da birinchi shaxs hikoyasi orqali paxta terish rekordchisi bo'lib chiqqan mexanizatorning "mashhur" bo'lishi tasvirlanadi. Dialoglar jamiyatdagi ikkiyuzlamachilik va soxta obro'ni fosh etadi.Rais: "O'zingni tut, katta-kichikning oldida sharmanda qilma. Sen bizning mash'alimizsan. Ha, shundoq, soqolingni kunda olib tur. Dazmol bosilmagan shim kiyma..." Keyinroq: "Tez bo'l, kutib qolishdi... Kengashga ketasan..." Mexanizator: "Tag'in kinomi? Kecha tamom qilishgan edi-ku!" Rais: "Yo'q, boshqa gap... Ilg'or mexanizatorlardan bir kishi tabrik nutqi so'zlashi kerak. Sen gapirasan..."

Bu yerda komissiv aktlar (raisning va'dalari va topshiriqlari) va assertiv aktlar (holatni tasdiqlash) orqali sovet davridagi "ilg'or"likning sun'iy yaratilishi hajviy tarzda tanqid qilinadi. Perlokutsion ta'sir — o'quvchida kinoya va ijtimoiy tanqidiy munosabat uyg'otadi."Ufq" trilogiyasida expressiv aktlar va ruhiy kechinmalar "Ufq" trilogiyasida (ayniqsa urush va urushdan keyingi davrda) expressiv aktlar (sog'inch, matonat, iztirob) orqali xalq ruhiyati chuqur ochiladi. Qahramonlar (masalan, onalar, askarlar) o'rtasidagi suhbatlar presuppozitsiya (urush dahshati, oilaviy qadriyatlar) bilan boyitilgan bo'lib, emotsional kuchga ega.

Dialoglar orqali muallif insonning ichki dunyosini, Vatan va oilaga sadoqatni ifodalaydi. Bu aktlar asarning lirik-psixologik ohangini yaratadi va o‘quvchida hamdardlik uyg‘otadi.

Dialoglarning milliy lingvokulturologik xususiyatlari Said Ahmad dialoglarida o‘zbek xalq og‘zaki ijodiga xos unsurlar – kinoyali iboralar, maqollar, xalqona hazil va kundalik nutq uslubi keng qo‘llaniladi. Masalan, “Kelinlar qo‘zg‘oloni”da “Ignaning teshigidan o‘tqazvoraman”, “Xotin topilaveradi, ona topilmaydi” kabi iboralar nutqiy aktlarga qo‘shimcha illokutsion kuch beradi. Bunday milliy elementlar xorijiy nazariyalarni (nutqiy aktlar) o‘zbek materialiga muvaffaqiyatli tatbiq etishga yordam beradi. Umumiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, Said Ahmad asarlarida direktiv va expressiv aktlarning ustunligi adibning oila, jamiyat va inson ruhiyati muammolarini hal qilishga yo‘naltirilganligini bildiradi. Dialoglar oddiy suhbatdan ko‘ra, muallifning estetik va ijtimoiy niyatlarini amalga oshiruvchi kuchli pragmatik vositadir.

Zamonaviy tilshunoslikda badiiy matnni o‘rganish nafaqat uning tilshakliy tuzilishi, balki kommunikativ funksiyalari, pragmatik mexanizmlari va ijtimoiy-madaniy kontekstdagi o‘rnini chuqur tahlil qilishni talab etadi. Badiiy matndagi dialoglar esa oddiy aloqa vositasi bo‘lib qolmay, qahramonlarning ijtimoiy qiyofasini, psixologik holatini, milliy mentalitet xususiyatlarini, madaniy kodlarni va muallifning estetik-estetik niyatlarini ochib beruvchi muhim lingvistik mexanizmdir. Dialog orqali muallif jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlar, qadriyatlar to‘qnashuvi, inson ruhiyati va milliy xarakterning o‘ziga xos jihatlarini jonli va ta’sirchan ifodalaydi.O‘zbek adabiyotida Said Ahmad ijodi dialoglarning boy namunasi sifatida alohida ahamiyatga ega. Adibning hikoya, qissa, roman va dramatik asarlarida (masalan, “Kelinlar qo‘zg‘oloni”, “Ufq” trilogiyasi, “Jimjitlik”,

"Sobiq", "Qoplon", "Cho'l burguti" va boshqalar) dialoglar xalqona tilga yaqinligi, hazil-mutoyiba, ijtimoiy tanqid va insoniy ruhiyatni chuqur ochish orqali o'ziga xos modellarni namoyon etadi. Bu dialoglar nafaqat qahramonlarning xarakterini shakllantiradi, balki o'zbek xalqining mentaliteti – mehr-oqibat, sadoqat, odamgarchilik, hazil tuyg'usi va ijtimoiy muammolarga munosabatini aks ettiradi. Said Ahmad asarlaridagi muloqot jarayonlarini ilmiy tahlil qilish adib uslubining yangi qirralarini ochib beradi hamda tilshunoslikning matn pragmatikasi, nutqiy aktlar nazariyasi va diskurs tahlili yo'nalishlarini yanada rivojlantirishga xizmat qiladi.Zamonaviy globallashuv sharoitida milliy adabiyot namunalarini lingvopragmatik jihatdan o'rganish ayniqsa dolzarbdir. Chunki bunday tadqiqotlar til va madaniyat o'zaro bog'liqligini ochib, xorijiy tillarda tarjima qilishda pragmatik ekvivalentlikni ta'minlash, o'quv jarayonida milliy qadriyatlar tarbiyasini kuchaytirish va raqamli media davrida dialogik kompetensiyalarni rivojlantirishga yordam beradi. Badiiy dialoglar orqali muallif o'quvchida emotsional va intellektual ta'sir yaratadi, bu esa matnni faqat o'qiladigan emas, balki "yashaydigan" hodisaga aylantiradi.Biroq, o'zbek tilshunosligida aniq bir ijodkor – Said Ahmad asarlari misolida dialoglarning kommunikativ-pragmatik tasnifi, nutqiy aktlar nazariyasi asosida ularning milliy xususiyatlari va muallif uslubidagi o'rni maxsus tadqiqot obyekti sifatida hali to'liq yoritilmagan. Mavjud tadqiqotlarda umumiy lingvistik yondashuvlar ustunlik qilgan bo'lsa-da, adib asarlaridagi dialoglarning hajviy, lirik-psixologik va ijtimoiy tanqidiy funksiyalari, ularning o'zbek mentaliteti bilan bog'liqligi hamda zamonaviy pragmatik vositalar (implititsiya, presuppozitsiya, kontekstual ma'no va boshqalar) orqali ochilishi yetarli darajada tahlil qilinmagan. Shuningdek, xorijiy nutqiy aktlar nazariyasini o'zbek adabiyoti materiallariga tatbiq etish tajribasi ham kamchiliklarga duch

kelmoqda. Bu holat mavzuning dolzarbligini yanada oshiradi va yangi ilmiy izlanishlarga keng yo‘l ochadi.

Ushbu tadqiqot aynan shu bo‘shliqni to‘ldirishga, Said Ahmad asarlaridagi dialogik birliklarni nutqiy aktlar nazariyasi asosida tasniflashga, ularning kommunikativ strategiyalari va milliy lingvokulturologik xususiyatlarini ochib berishga qaratilgan. Tadqiqot natijalari tilshunoslik, adabiyotshunoslik va pedagogika sohalarida qo‘llanilishi mumkin.

Said Ahmad asarlaridagi dialoglar nafaqat badiiy matnning estetik bezagi, balki milliy mentalitet, ijtimoiy munosabatlar va inson ruhiyatini ochib beruvchi kuchli pragmatik vositadir. Nutqiy aktlar nazariyasi asosida o‘tkazilgan tahlil shuni ko‘rsatdiki, adib dialoglarida direktiv, expressiv va assertiv aktlar ustunlik qilib, ular orqali o‘zbek xalqining an’anaviy qadriyatlarini zamonaviy hayot muammolari bilan uyg‘unlashtiradi.

Ushbu tadqiqot xorijiy lingvistik nazariyalarni milliy adabiyotga tatbiq etishning samaradorligini isbotladi hamda Said Ahmad ijodining lingvopoetik va pragmatik jihatlarini yanada chuqur o‘rganish zarurligini ta’kidlaydi. Kelgusida bu yo‘nalishdagi izlanishlar tarjima nazariyasi, adabiy ta’lim va madaniyatlararo muloqot sohalarida qo‘llanilishi mumkin. Said Ahmad dialoglari bugungi kunda ham o‘quvchiga insoniy qadriyatlar, oilaviy mehribonlik va ijtimoiy adolat haqida chuqur o‘ylashga undaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Eshqurbonova A. B. O‘zbek badiiy matnlaridagi dialogik nutqning pragmatik tadqiqi. - Termiz, 2025. - 145 b.
2. 2. Маҳмудов Н. Ўзбек тилида эллипсис. - Тошкент: Фан, 1977. - 84 б.

3. 3. Raupova L. R. Dialogik diskursdagi polipredikativ birliklarning sotsiopragmatik tadqiqi. - Toshkent, 2011. - 250 b.
4. 4. Hakimov M. Pragmalingvistik tadqiqotlar tarixi. - Toshkent: Fan va texnologiya, 2013. - 180 b.
5. 5. Eshqurbonova, A. (2025). Dialoglarda murojaat shakllarining pragmatik tasnifi. Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyalar, 1(6), 238-242.
6. 6. Sayfullayev, N. (2023). TERMS ARE AN INDIVIDUABLE WEALTH OF OUR LANGUAGE. *Ethiopian International Journal of Multidisciplinary Research*, *10*(10), 168-170.